

AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİ VƏ QUMUQ FOLKLORUNUN TOPLANMASI

The Collection the Folk-Lore of Kumuk and Scholarships of Azerbaijan

Aynur QƏZƏNFƏRQIZI*

Öz: İstər Azərbaycanda, istərsə də qumuqlar arasında folklorun Avropa metodları ilə toplanması və öyrənilməsi eyni zamanda başlasa da, Azərbaycanda folklorşünaslıq elmi qumuqlara nisbətən sürətlə inkişaf etmişdir. Azərbaycan alimləri qumuq folklorunun toplanması, təbliği və araşdırılmasına da səy göstərmişlər. 1920-ci illərdə bu yöndə uğurlu addımlar atılsa da, 1937-ci ilin irticası bu xeyirxah və uğurlu işi durdurmuşdur.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra yenidən türk xalqlarının folklorunun, tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin öyrənilməsinə meyl artmışdır. Bəkir Çobanzadənin, Əmin Abidin, Abdulla Şərifovun və b. başladığı işi araşdırıcılarımız davam etdirməyə başlamışlar. Azərbaycanda yenidən qumuq folklorunun araşdırılması ilə ilgili məqalələr çap olunmuş, məruzələr hazırlanaraq elmi konfranslarda oxunmuşdur. Məruzədə qumuq folklor materiallarının toplanması, öyrənilməsi və təbliğində Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, qumuq, macar, türk alimlərin də fəaliyyətindən söz açılmışdır.

Açar sözlər: Qafqaz xalqları, ümum qıbçaq folkloru, qumuq folkloru, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid, Əli Şamil.

Abstract: Though the collection and study of folklore based on European methods started at the same time both in Azerbaijan and among kumuks yet folklorism developed more rapidly in Azerbaijan than among kumuks. Azerbaijani scientists realised efforts in collection, propogation and study of kumuk folklore. Though successful steps were made in this regard during 1920's yet this success was ceased by the repression of 1937.

After Azerbaijan declared its independence in 1991 the tendency towards the study of folklore, history, language, literature and culture of turkic nations regenerated. The researchers continued the the activities in this field which had been started by Bekir Chobanzade, Emin Abidin, Abdulla Sherifov and others. The articles about the research of kumuk folklore started being re-published and research papers were presented in scientific conferences in Azerbaijan. The paper deals with the activities of Azerbaijani researchers as well as kumuk, hungarian and turkish scientists regarding collection, study and propogation of kumuk folklore materials.

Keywords: The Caucasian folks, joint-kipchak folklore, kumuk folklore, Bekir Chobanzade, Emin Abid, Ali Shamil

---

* aynurqezzenferqizi@yahoo.com

GİRİŞ

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə dünyada 5 minə yaxın dil var. **(Dünya halkları, 1998:11)**. 20-ci yüzilin əvvəllərində bu rəqəm 7 mindən çox idi. Savaşlar, soyqırımlar, kütləvi xəstəliklər, imperialist dövlətlərin yeritdiyi asimilə siyasəti və elmi texniki tərəqqi nəticəsində etnik qruplar, onların danışdığı dillərin sayı azalmaqdadır. Birləşmiş Millətlər Birliyinin statistikasına görə müasir dövrdə hər il 50-ə yaxın dil yox olmaqdadır. “2008-ci ili “Beynəlxalq dillər ili” elan edən UNESCO’nun (Birləşmiş Millətlər Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatı) 2013-cü ilin Mart ayında yenilənən “Təhlükə Altındakı Dillər Atlası”nda, mövcud olan 6700 dildən 2 min 474 dil, adı, danışıldığı bölgə və yox olma təhlükəsinə görə sıralanır. 231 dil isə yox olmuş olaraq qeyd edilir” (<http://www.jinepsgazetesi.com/dunya-dilleri-birer-birer-yox-oluyor-12812.html>).

Hər bir yox olan dil, xalq dünya mədəniyyətinin bir parçasıdır. Qumuqların da folkloru vaxtında toplanmadığından dünya mədəniyyətinə ağır zərbə vurmuş olur. Bu yanlışı aradan qaldırmaq üçün isə folklor materiallarının vaxtında toplanıb sistemləşdirilməsi və arxivlənməsi lazımdır. Lakin, təəssüflər olsun ki, qumuq folkloru uzun illər boyunca ağır təzyiqlərə məruz qalmış, nəticədə bir çox materiallar tamamilə unudulmuşdur ki, bu da ümumtürk folklorunun öyrənilməsinə zərbə vurur.

Qumuqlar Qüzey Qafqazda Rusiya Federativ Respublikasına bağlı Dağıstan Respublikası ərazisində yaşayır. Əhalisinin sayı 1996-cı il məlumatlarına görə 250 min nəfəri təşkil edir. Sovet dövründə 50 mindən çox qumuq Osetiya, İraq, İran, Türkiyə və Azərbaycan ərazisinə köç etmişdir.

Bu gün dünyada Turan siyasi Türk birliyi qurulması yolunda olduqca ciddi addımlar atılıb. Bu bütün türklərin bir olması, yaxınlaşması deməkdir. Müstəqil bir dövlət olan Azərbaycan Respublikası öz soykökünü araşdırmaq üçün müxtəlif yönlü fəaliyyətlər göstərir. Bunlardan biri də digər türk xalqlarının folklorunun araşdırılması məsələsidir.

1. QUMUQ FOLKLORUNUN TOPLANMASINDA AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİNİN ROLÜ

XIX əsrədək qumuq Azərbaycan əlaqələri olduqca güclü inkişaf etmişdir. Hətta dillər muzeyi sayılan Qüzey Qafqazda ortaqlar dil olaraq türk dili istifadə olunurdu. Qumuqlar Bakını bir növ mərkəz sayır, işləmək, təhsil almaq üçün bura gəlirdi. Lakin Rusiya özünün “parçala və hökm sür” siyasətini yeritmək üçün qumuqların Azərbaycanla əlaqəsini zəiflədərək onları daha çox Rusiyaya yönləndirdi. Qafqazın işğalını başa çatdırdıqdan sonra burda təcridən ortaqlar dil olaraq rus dili işlənməyə başladı.

Yaxın keçmişə qədər iç-içə yaşayan, sıx əlaqədə olan qumuqlarla ədəbiyyat, incəsənət, tarixi, folklorik əlaqələrin araşdırılması olduqca zəif olmuşdur. Bu haqda tədqiqatları incələdikdə Mirzə Bala Məmmədzadənin 1967-ci ildə nəşr olunmuş

Kumuklar İslam Ansiklopediyasının 6. Cildində, Bəkir Çobanzadənin “Maarif və mədəniyyət” №3 (23) buraxılışında nəşr olunmuş “Qumuq dili və ədəbiyyatı” haqqında məqaləsində; Əmin Abidin 1930-cu ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolları” dərgisində nəşr olunmuş “Türk xalq ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” məqaləsi; Güllü Yoloğlunun 1996-cı il “Press fakt” qəzetində “Qumuqlar” məqaləsi; Afaq Ramazanlının “Mərasim folkloru” (2002) kitabında ötəri toxunulmuş və Əli Şamilin “Uyğur, qaqauz, qüzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” (2011) kitabında bir başlıq qumuqlara həsr olunmuşdur.

Azərbaycanda qumuq folklorunun toplanmasına dair ilk nümunə Əmin Abidə aiddir. Onun 1930-cu ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolları” dərgisində nəşr olunmuş “Türk xalq ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” məqaləsində beş min bayatı üzərində apardığı tədqiqin bir qisminə qumuq sarımlarında örnək verilmiş və onların haqqında danışılmışdır. Cəmi 4 sarın örnəyi verən Ə.Abid bu örnəkləri də tələbəsi qusarlı Mustafa Əzəmətzadədən almışdır. Ə.Abidin verdiyi sarın – bayatı örnəkləri bunlardır:

Barbar gəltir, bar gəltir
Bazarda satar əltir.
Qaşın bulan gözünnü
Arası çətir-çətir.

At mindim alaşasın,
O gör yegdim kaşkasın.
Alsam səni alıрман
Alman səndən başkasın.

Tar firkırık tar sokmak
Tartayım biləğindən.
Tamurlangan tereksen
Tapmadım yüregimden

Qapqara qara yaşman,
Qaralığım yaşırman.
Sən mağa gəlməsən də,
Sağa gəlib baş orman (Abid Ə., 2008:134).

Bu sarımlar haqqında da elə ciddi bir tədqiqat aparmayan, sadəcə örnək verməklə kifayətlənən Əmin Abid bununla qumuq folklorunun toplamış və ondan istifadə etmiş ilk alim ünvanını qazanmışdır.

Daha sonra Bəkir Çobanzadə “Maarif və mədəniyyət” №3(23) buraxılışında nəşr olunmuş “Qumuq dili və ədəbiyyatı” adlı məqaləsində qumuq folkloru haqqında

da təhlillər aparən müəllif burda qumuq folklorunda hansı mövzuların aktual olduğundan, işləkliyindən danışmış, eyni zamanda örnəklər də göstərmişdir. Lakin bu örnəklər də çox azdır və onlar haqqında məlumatlar olduqca səthidir. İlk dəfə məqalə şəklində 1925-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” dərgisində nəşr olunan bu məqaləsindən sonra alim qumuqlar haqqında digər məqalələrini də toplayıb coxcildlik əsərlərinə daxil etmişdir (Çobanzadə B., 1925:24).

2. QUMUQ FOLKLORUNUN TOPLANMASINDA DÜNYA ALİMLƏRİNİN ROLÜ

Avropa alimlərindən A.Düma qumuq folkloruna müraciət edən ilk alimdir. O, 1904-cü ildə Dağıstana gəlmiş və daha sonra öz əsərlərində burdan əldə etdiyi əsətir və rəvayətləri istifadə etmişdir. Bunların arasında məşhur qumuq rəvayəti “Sarikum” da var.

Daha sonra qumuq folklor materiallarının toplanmasında önəmli yerlərdən birini P.İ.Qolovinskiyın topladığı matriallar təşkil edir. Onun “Кумыки. Их песни и обычай” (Qolovinskiy P., 1893:290-297) məqaləsində o artıq unudulmaqda olan bir çox folklor örnəkləri haqqında danışır. Eyni zamanda o ilk alimdir ki, qumuq mahnılarının xorla oxunan qismi haqqında tədqiqat işi aparmışdır. Kazak yırı haqqında məlumat vermiş və bu janrın artıq unudulmaqda olduğunu qeyd etmişdir.

1893-cü ildə L.Lopatinskiyın və M.Afanasevin “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” dərgisində nəşr etdirdiyi mahnılar, nağıllar, epik mahnılar mahiyyətə ən yaxşı nəşr sayıla bilər (Lopatinskiy L. 1893).

Bunlardan başqa A.Qrenin “İz oblasti kumıkskoy etnoqrafii” əsərində də qumuq folklor materiallarının toplanması şahidi oluruq. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, qumuq folkloruna marağı N.Semenov artırmışdır. O Xasavyurt ərazisində yaşadığı zamanlarda qumuqların məişət həyatına, eyni zamanda onların folkloruna da yaxından bələd olmuşdur. Beləliklə də o, qumuqların adət-ənənəsi haqqında mükəmməl material toplamağı bacarmışdır. O daha sonra topladığı materialları rus dilinə tərcümə edərək “Pesnyu kumıkskoy devuşki” adı ilə nəşr etdirmişdir. (Semenov N., 1879:154)

Son illərdə Türkiyə tədqiqatçısı Ç.Pekaçar da qumuq folklor materiallarının toplanmasında və Türkiyədə yayımlanmasına nail olmuşdur (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-27631/Qumuq-edebiyati-20cilt.html>)

3. QUMUQ FOLKLORUNUN TOPLANMASINDA QUMUQ ALİMLƏRİNİN ROLÜ

Qumuq folklorunun toplanmasında qumuq alimi Məhəmmət Əfəndi Osmanovdur. O, 1883-cü ildə Peterburqda çap etdirdiyi kitaba noqaylardan və

qumuqlardan toplanmış folklor nümunələrini və yazarı bəlli olmayan şeirlər daxil etmişdir. 1880-ci illərdə Sankt-Peterburq universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində Türk dili dərsi deyən M.Ə.Osmanov “Ногайские и кумыкские тексты (Osmanov E., 1883)” kitabını dərslik kimi çap etdirmişdir.

Yuxarıda yazılanları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, qumuq folklor materiallarının toplanmasında aşağıdakı mərhələləri qeyd etmək olar.

Birinci mərhələ XIX əsrin II yarısı – XX əsrin başlanğıcı. Bu mərhələdə “Sbornik svedeniy o Terskoy oblasti” jurnalında Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyasına və folkloruna aid materiallar nəşr edilmişdir.

İkinci mərhələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri. Bu dövrdə M.Ə.Osmanov, A.Ömərov və s. müəlliflərin yetişdiyi dövr sayılır.

Daha sonra XX əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövr başlayır ki, artıq qumuq folkloru sistemli şəkildə toplanmağa və öyrənilməyə başlanıb. Bunda A.Aqavov, S.Aliyev, M.Xanqışiyev, K.Sultanov, A.Hacıyev, S.Hacıyev və s. alimlərin rolu böyük olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, qumuq folklorunun toplanması olduqca zəif olmuşdur. İstər nağıl, istər atalar sözü, istər sarınlar və s. janrlar çox zəif toplanmışdır. Bəzi janrlarda isə demək olar ki, tamamilə toplanmamış və unudulmuşdur. Məsələn, lətifə janrını buna misal gətirə bilərik. Qumuq folklorunda demək olar ki, heç bir lətifə qəhrəmanına rast gəlmədik. Digər türk xalqlarında geniş yayılmış Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə və s. kimi lətifə qəhrəmanlarını qumuq folklorunda görə bilmədik. Bu da toplama işinin çox zəif olmasından irəli gəlir. Çünki Molla Nəsrəddin adının yırlarda çəkilməsindən aydın olur ki, bu qəhrəman qumuq xalqına tanışdır. Ola bilməz ki, digər türk xalqlarında lətifə qəhrəmanı kimi tanınan Molla Nəsrəddin qumuq folklorunda mövcud olmasın. Düşünürük ki, buna səbəb toplama işinin zəifliyidir.

4. QUMUQ FOLKLORUNUN ARAŞDIRILMASI VƏ ƏLİ ŞAMİL

Qumuq folklorunu Azərbaycanda sistemli şəkildə tədqiq edən Əli Şamildir. O, özünün “Uyğur qaqauz, Qüzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitabında geniş bir başlığı qumuqlara həsr edərək onların folklorundan müasir dövr ədəbiyyatınadək tədqiqat aparmış, nümunələr vermişdir (Şamil Ə., 2011:4).

Müəllif qumuq folklorunun janrlara bölünməsindən geniş danışıbmışdır. Demək olar ki, bütün folklor janrları haqqında sistemli şəkildə məlumat verən Əli Şamil gətirdiyi bir çox nümunələrdə gah şumer mətnləri ilə müqayisə aparmış, gah Tenqriçiliyin izlərini axtarmışdır. Bu da müəllifin tədqiqatının ciddi akademik elmi səviyyədə olmadığını, sadəcə ideoloji xarakter daşdığını göstərir. Əli Şamil qumuq folkloruna ümumtürk kontekstində baxmağa çalışmış, bu folklorun ümumtürk folklorunun bir qolu olduğunu sübut etmək istəmişdir.

NƏTİCƏ

Məruzədən gəldiyimiz nəticə bu oldu ki, macar, Türkiyə, qumuq, Azərbaycan alimlərinin də maraq göstərdiyi, zamanla tədqiqat aparsalar da, qumuq folklor materiallarının toplanması olduqca zəif olmuşdur. Bu da bir çox folklor materiallarının unudulması ilə yanaşı, həm də ayrılıqda janrların inkişafına xələl gətirmişdir.

QAYNAQLAR

- Abid Əmin. Seçilmiş əsərləri. (2007). Bakı, "Şərq-Qərb". 288 s.
- Çobanzadə Bəkir. (1925). Qumuq dili və ədəbiyyatı. "Maarif və mədəniyyət". №3(23)
- Məmmədşad M.B. (1995). İslam ansiklopedisi, VI. 986-990 Səh 986
- Xürrəmçizi Afaq. (2002). Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, 209 s.
- Şamil Əli. (2011). Uyğur, qaqauz, Güney Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı, 412 s.
- Yoloğlu Güllü. (1996). Qumuqlar. "Press fakt", 16 oktyabr.
- Dünya halkları. (1998). Tarihi ansiklopedik məlumat kitabı, "Azərbaycan Ansiklopedisi" NPB, Bakı.
- Xürrəmçizi Afaq. (2002). Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, 209 s.
- Головинский П.И. (1879). "Кумыки. Их песни и обычаи". Сборник сведений о Терской области. Вып. 1. Владикавказ. С 290-297
- Лопатинский Л. Афанасьев М. (1893). "Йыр о Казанбие". Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
- Османов М.Е. (1883) "Ногайские и кумыкские тексты". (Сборник ногайских и кумыкских песен, преданий, поговорок, пословиц). СПб.
- Семёнов Н. (1879). "Песни кумыкской девушки". Сборник сведений о Терской области. Вып. 1. Владикавказ. С 154.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2009). Ankara. 20. Cilt. Editör: Çetin Pekaçar.
- <http://www.jinepsgazetesi.com/dunya-dilleri-birer-birer-yok-oluyor-12812.html>